

АНТРОМОРФЕМИК МЕТАФОРЛАР ЛУҒАТИНИ ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Гулшан НАСРУЛЛАЕВА

Доцент

Тошкент ахборот технологиялари
университети Қарши филиали
Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада антропоморфик метафоралар луғатини яратиш тамойиллари, социолингвистик, прагматик хусусиятлари, ифодаланиш ўринлари, ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, ифодаланишимкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

Таянч сўзлар: луғат тузиш луғат яратиш тамойиллари, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият.

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ АНТРОМОРФЕМНЫХ МЕТАФОР

Гульшан НАСРУЛЛАЕВА

доцент

Каршинский филиал Ташкентского
университета информационных технологий
Карши, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматриваются принципы создания антропоморфных метафор, понятия социолингвистика, прагматические характеристики, способы выражения, потребность в речи, возможности выражения, основные причины создания словаря.

Ключевые слова: принципы создания словаря, метафора, социолингвистика, социопрагматизм, антропоморфная метафора, текст, человек и язык, язык и общество.

Тил ижтимоий восита бўлгани ҳолда у жамиятга хизмат қилиши, коммуникатив муносабатларни ифода қилиши билан аҳамиятлидир. Тилшуносликда турли замонавий тадқиқот йўналишлари пайдо бўлгани сабабли бир лисоний бирликни ҳар хил аспектларда текшириб кўрилмоқда. Жумладан, фикр ифодалашда асосий восита ҳисобланган метафоралар бугунги кунда когнитив-прагматик аспектда ҳам таҳлил қилинмоқда. Шу маънода антропоморфик метафораларнинг социолингвистик хусусиятларини

ҳам илмий ўрганиш зарур, чунки деярли барча нутқ услубларида қўлланиладиган метафораларнинг ижтимоий қиймати алоҳида тадқиқ этилмаган. Антропоморфик метафоралар сўзлашув, илмий, расмий, оммабоп, айниқса, бадиий услубдаги матнларда фаол қўлланилади. Хусусан, шеъриятда антропоморфик метафораларнинг ўзига хос намуналарини учратиш мумкин. Бироқ ўзбек тилида шеърий ва бошқа матнлар асосида антропоморфик метафоралар луғати яратилмаган.

Замонавий тадқиқотларда метафора ўз салоҳиятини фақат маълум контекстда очиб беради деб ҳисобланади; контекст “метафоранинг семантик моддаси”, яъни бутун атрофдаги сўзлар метафорани тушунтиради [5;35]. Е.С.Кубрякова фикрича, ҳақиқий нутқ ҳосил қилиш нутқ яратиш билан боғлиқ аниқ билиш жараёни, матн эса нутқ фаолияти жараёнининг якуний натижаси бўлиб, муайян бир қатъий шаклга олиб келади [2;560].

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида ҳам терминология, лексикография, компьютер лингвистикаси каби бир қатор соҳалар ривожланиб бормоқда. Айниқса, луғат тузиш бўйича жаҳонда бир қатор ўзига хос илмий ёндашувлар оммалашмоқда. Жумладан, таниқли испан лексикографи Х.Касирес фикрича, лексикография луғат тузиш техникаси ва санъати [1;354]дир.

Лексикографияга оид бу нуқтаи назарни биринчи марта машҳур тилшунос, академик Л.В.Щерба аниқ ифодалаган. Унинг фикрича, тилшуносларимиз, қолаверса, луғатларни “тузувчиларимиз” учун бу ишилмий характерда бўлиб, айрим тайёр элементларни механик қиёслашдан иборат эмас [3;11].

Бироқ, луғат тузишда ёзувчи ҳақида олдиндан ўйлаб кўриш тўғрироқ йўлдир. Унинг манфаатларини ҳисобга олиш учун мураккаб ибораларни шакллантириш йўллари баён қилишингиз керак. Мисол учун, ўзбек тилида “кўз” сўзининг қандай маъно англатаётганини контекстсиз билиб бўлмайди.

Луғат – бу ёзувчининг она тилида синонимлар, иборалар ва метафоралардан фойдаланиш ҳолатлари ҳақида маълумот беришнинг энг яхши

усули – электрон контентдир. Демак, янги электрон луғат технологиялари билан эски анъанавий луғат таркиби ўртасида қулайлик ва такомиллаштириш мумкинлиги нуқтаи назаридан жиддий фарқ қилади.

Ушбу зиддиятнинг манбаи ҳам аниқ: луғат тилнинг модели бўлиб, бу технологияларга асосланган расмий моделларга қараганда бутунлай бошқача тамойилларга асосланган. Агар морфология соҳасида зиддият ҳали жуда муҳим бўлмаса, унда синтаксис ва семантика соҳасини деярли енгиб бўлмайди.

Чунончи, морфологик таҳлил технологияси фақат матндан олинган сўзнинг асл шакли билан бундай шакл мумкин бўлган лексемалар тўплами (луғавий киришмалар) ўртасида мослик ўрнатиш имконини беради. Ажратиш алоҳида луғат ёзувлари бўлган сўз бирикмалари учун ҳам худди шундай қилишимконини беради.

Бироқ, бу технологиялар учун луғат таркибининг ўзи “шаффоф” бўлиб, улар томонидан бутунлай эътиборсиз қолдирилади. Фақат тўлиқ матнли қидирув луғат ёзувини “ичкарига” қараш имконини беради. Бироқ, бу қудратли восита луғат мазмуни билан табиий тил матнидек ишлайди ва бу унинг имкониятларини жиддий чеклайди.

Бундан кўриниб турибдики, вазифа тавсиф бирлиги сифатида алоҳида лексик маънога эга бўлиб, таҳлил технологиялари асли сўз билан синтактик ва семантик мезонлар бўйича шу сўроққа тегишли бўлган лексик қийматлар ўртасида мосликни ўрнатиши мумкин. Маънолар ўртасидаги алоқадорликнинг, ўхшашлик асосида шаклий, белги ва ҳаракат боғлиқлигини ўрганиш бу борада энг муҳим жиҳатдир.

Антропоморфик метафоралар луғатини тузишда мисол тариқасида, тилнинг ядросига тегишли бўлган деярли ҳар қандай сўз беришингиз мумкин. Масалан, бирикма шаклида қуйидагича бўлиши мумкин:

олов нафас, улуғ овоз, илвасин йигитлар, бобур йигитлар, уйғоқ сув, лаблари ширин, сўзлари аччиқ, ўшшайган қоя, ваҳший тош ёрқин табассум

Таассуфки, агар “босма” луғат ўқувчи эҳтиёжларига жавоб берса, унда ёзувчининг она тилидаги қизиқишлари кўпинча шунчаки эътибордан четда

қолади. Лекин электрон алоқа асримизда деярли ҳар бир интернет фойдаланувчиси ёзувчига айланди.

Ва бу ерда электрон луғат “босма”га қараганда анча фойдали. Ҳатто компьютерда муносиб “қоғоз” луғатнинг сўзма-сўз такрорланиши ҳам луғат ёзувлари қатърига кўмилган анча-мунча маълумотларни ундан чиқаришга имкон яратади. Масалан, фойдаланувчи қулоқ сўзининг барча метафорик маъноларини тасвирлаб, экранда бирданига бир нечта луғат ёзувини очиши мумкин (олиш олиш зерикиш ва ҳоказо.) бир тилда ҳам бошқасида ҳам шундай қилиб, сўзни ишлатишнинг барча ўзига хосликларини намоён этади.

Бироқ, луғат тузишда ёзувчи ҳақида олдиндан ўйлаб кўриш тўғрироқ йўлдир. Унинг манфаатларини ҳисобга олиш учун мураккаб ибораларни шакллантириш йўллари баён қилишингиз керак. Мисол учун, ўзбек тилида “кўз” сўзининг қандай маъно англатаётганини контекстсиз билиб бўлмайди.

Бугунги кунда муҳим масалалардан бири антропоморфик метафораларнинг луғатини яратиш тамойилларини ишлаб чиқишдир. Бунда тилнинг грамматик, лексик, прагматик ҳамда социолингвистик хусусиятларини, дастлаб тил бирликларининг грамматик хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Сўз туркумлари нуқтаи назаридан ҳам тартиблаш мумкин, шунингдек, белги, ҳаракат ва шакл ўхшашликларига кўра ҳам луғатга тартиб бериш мумкин.

1- жадвал

№	Шаклий асосида	Ўхшашлик	Белги асосида	Ўхшашлиги	Ҳаракат Ўхшашлиги асосида
1.	дарднинг тишлари		олтин олмалар		<i>Оқ булутлар ерга қўнדים</i>
	турналар карвон		алвон қуёшлар		тўкилди сўзлар
	қуёшсарбон		ғўлат тил		тунлар тирилди
	<i>дағал</i> кунлар		синмас тил		нурини емиб

	<i>тирик сувман</i>	олов нафас	<i>Кунлар пиш бошлайди яна</i>
	анор юзлар	уйғоқ сув	<i>яна кўҳна замин туллади.</i>
	йўлбарс қошига	бобир йигитлар	водийларга югурди шамол

А.Ричардс ҳар бир тил эгасида метафораларни қўллашга доир тажриба мавжуд бўлишини, Аристотелнинг бу маҳорат ҳаммада ҳам мавжуд бўлавермайди деган фикри ўзини оқламаслигини, инсон нутқий қобилиятни ўзга лисон эгаларининг намунаси остида эгаллаб бориши, табиийки, бунда у бевосита кўчимларни қўллаш тажрибасини ҳам ўзлаштириб бориши ҳақида фикр билдириб, метафора – ҳаётни идора этиш санъати, деган баҳони беради [4].

Масалан, ўзбек адабиётининг хассос шоири Шавкат Раҳмон ҳам тилдан фойдаланувчи бир ижодкор сифатида бошқаларга ўхшамаган катта тажрибага эга, яъни ўзига хос метафоралар яратиш иқтидорига эга эканлиги унинг шеърлари таҳлил қилинган юқоридаги жадваллардан ҳам маълум бўлиб турибди.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, метафоралар луғатини тузишда барча ёндашувлардан устунроғи – бу метафораларни контекст билан бирга бериш. Ҳеч бир метафора жумла ва матнда ташқарида коннотатив маънони тўла ифодалай олмайди. Сўз бирикмаси шаклида берилса ҳам айрим кўчма маънолар тушунарсиз бўлиб қолади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва, 1958. – 355 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. (Язык. Семиотика. Культура). – ISBN 5- 94457- 174- 8, ISSN 1727- 1630.
3. Русско- французский словарь / Сост. Л. В. Щерба, М. И. Матусевич, М. Ф. Дусс. Под общим количеством редак. и Эд. Л. В. Щерба. – Москва: Гос. ин-т "Советская энциклопедия" ОГИЗ РСФСР, 1936. – 788 с.
4. Ричардс А. Философия риторики. – Москва: Прогресс, 1990. – С.58. URL:: <http://fileshare>
5. Складаревская Г. Н. Метафора в системе языка : учебное пособие /Г. Н. Складаревская. – Санкт- Петербург: Наука, 1993. – 152 с. ISBN: 5- 02- 028138- 7.